

DE GRIEKSE STAD OP SCHOOL

De polis in het basisonderwijs¹

“Waarom schepen we de kinderen met de oudheid op?” Deze vraag was een ernstig discussiepunt voor een commissie die - lacht u niet - de eindtermen van oude geschiedenis in het Nederlandse basisonderwijs moest vaststellen. Het gaat om luttele lesuren, maar de kwestie is niet zonder belang, want het is de enige keer dat alle jonge mensen met de oudheid worden geconfronteerd: de meeste leerlingen die het beroepsonderwijs ingaan, zullen op school nooit meer van de Grieken en Romeinen horen.

Van oudsher betekent de oudheid op de lagere school: “De Romeinen in ons land”. Deze onderwerpkeuze heeft alles te maken met de pedagogische functie die aan het geschiedenisonderwijs werd toegekend. Het moest de leerlingen het ‘Vaderlandsch Gevoel’ bijbrengen.² De Romeinen hebben ‘ons’ beschaving gebracht, maar ‘wij’, Batavi en Belgae, bezaten al wel een eigen identiteit. Onze voorvaderen waren, zo moesten de Romeinen toegeven, kerels uit één stuk, stoer, dapper, nuchter en betrouwbaar. Het nationalisme heeft in alle geromaniseerde landen een merkwaardig tweeslachtige houding teweeggebracht. Enerzijds was men er trots op al vroeg in de civilisatie te delen, maar aan de andere kant waren de Romeinen ontegenzeggelijk indringers. Gelukkig werd de nationale eer gered door verzetsstrijders als Viriathus, Vercingetorix, Arminius, Decebalus, koningin Boudicca en in onze landen door Ambiorix en Claudius Civilis (tot in onze dagen verdedigt Asterix virtueel ‘la gloire française’). Op die manier werd de leerlingen het waanidee bijgebracht dat er al van oudsher zoiets als een eigen volk en een eigen territorium bestond. Zo schrijft een leerboekje uit de tweede helft van de negentiende eeuw vrij kolderiek: “Ons

¹ Dit essay is een uitwerking van de publieke voordracht die de auteur op 19 mei 1999 gaf in het kader van het congres ‘De Griekse stad’ in de Gentse Academieraadzaal. Hoewel deze tekst een ander karakter heeft dan de lezing, waarbij vanuit losse aantekeningen werd gesproken, is de orale oorsprong ongetwijfeld hier en daar merkbaar.

² De oudere schoolboekjes hebben alle ‘vaderland’ in hun titel. Ze heten bijvoorbeeld *Kleine Vaderlandsche geschiedenis*, *Mijn Vaderland* en *De Kleine Vaderlander*. Een wijs man heeft gezegd: “Als men niets heeft om trots op te zijn, beroemt men zich op ras of vaderland.” Vaderlandsliefde was inderdaad de deugd voor de dommen, want op de Nederlandse volkschool beperkte het geschiedenisonderwijs zich tot de eigen natie, terwijl op de ‘betere’ scholen ook algemene geschiedenis werd gegeven. Zie voor de rol van de oudheid in oude lagere-schoolboekjes mijn ‘Antieke pijlers in een verzuilend vaderland’, in: M.A. Wes (red.), *Parthenon en Maagdenhuis*, Amsterdam 1985, p. 94-124.

Brinio op het schild geheven.

Illustratie 1. Wat Ambiorix voor de vaderlandse geschiedenis van België is, zijn de Bataaf Claudius Civilis en de Kaninefaat Brinio voor de Nederlandse: als verzetshelden dwongen zij het respect van de Romeinse bezetter af. Illustratie uit P. Louwse, *Geïllustreerde Vaderlandsche Geschiedenis*, Amsterdam 1905, derde uitgave.

vaderland heette toen ook nog niet Nederland, en de mensen die er woonden, heetten daarom ook geene Nederlanders. Hoe dan? Vraagt gij.”³

Wat moet een geschiedenisonderwijs dat niet de dienstmaagd van de nationale mythe wil zijn, met de oudheid aan? De schoolmeesters in de commissie, waarvan ik als vakdeskundige deel uitmaakte, hadden een didactisch argument klaar: omgevingsonderwijs. De Romeinen hebben in onze streken hun sporen nagelaten, weliswaar nauwelijks meer zichtbaar, maar je kunt de kinderen naar musea brengen en naar archeologische parken zoals Archeon in Alphen aan den Rijn. Geheel bevredigen doet die uitgebogen toepassing van het begrip omgevingsonderwijs niet. Daarom heb ik ervoor gepleit uit te gaan van de leefwereld van kinderen en te bedenken wat de oudheid kan bijdragen aan hun bestaansverheldering. Het verleden krijgt opvoedkundige betekenis als het verklaart en ook verbaast. Vertrouwdheid én bevreemding zijn de voorwaarden voor een vruchtbare ontmoeting met voorbije tijden.

Praktisch alle leerlingen leven, zo niet fysiek dan zeker cultureel, in een stedelijke samenleving. De stad is een samenlevingsvorm die in de oudheid is ontwikkeld, met name door de Grieken, en die door de Romeinen naar ‘onze’ streken is gebracht. Zijn we langs deze omweg toch niet weer beland bij “De Romeinen in ons land”? Niet helemaal, want we willen laten zien dat de kleine Romes die in de lage landen werden gesticht, uitlopers waren van een wereldcultuur. In de concrete uitwerking moet de historische werkelijkheid natuurlijk geweldig worden gereduceerd. Zo wordt de Grieks-Romeinse stad als één type gepresenteerd, economisch als centrum van handel en ambacht, cultureel als concentratie van woningen en openbare voorzieningen, politiek-sociaal als commune van vrije burgers (weliswaar met grote stratificatie) en religieus als een gemeenschap die samen haar goden vierde.

Binnen dit kader vindt heel wat vertrouwde en geliefde leerstof een nieuwe plaats. Onderwijzers - een veel mooier woord dan het vlakke ‘leraren’ - kunnen zich blijven vermeien in de verfijnde Romeinse vloerverwarming en hun brute gladiatorenspelen, maar die verschijnselen moeten benaderd worden als articulaties van een stedelijke cultuur. Tongeren of Nijmegen is een klein Rome, dat weer een reactie is op de metropool Alexandrië, dat op zijn beurt de polis van de Atheners als prototype heeft. De stad is een ruimte waarbinnen mensen familieverbanden overstijgen om samen te leven als burgers. Als zodanig bestieren zij gezamenlijk de commune. De antieke stad is een zaak van mensen. Van hieruit laat zich gemakkelijk de overstap maken naar antropomorfe godsvoorstellungen en vergoddelijkte mensen in de beeldende kunst.

³ H. Zeilmaker, *Beknopte verhalen uit de Geschiedenis des Vaderlands*, Sneek 1875⁸ (eerste druk 1858), p. 4.

Wat gaat er terecht komen van deze heerlijke doelstellingen? Natuurlijk is skepsis op haar plaats, maar in elk geval worden voor het eerst 'de Grieken' voorgeschreven leerstof voor de Nederlandse basisschool. In dit verhaal komen de Romeinen slechts als koloniale naar 'onze' landen en verbreiden daar de stad als de geciviliseerde vorm van samenleven.

Polis voor aankomende academici

Als de polis - zonder de naam te gebruiken - geschikt is als leerstof voor het primaire onderwijs, hoort zij zeker thuis in het voortgezet onderwijs. Kort geleden deed zich een uitgezochte gelegenheid voor om op veel hoger niveau de antieke stadstaat aan de orde te stellen. Met ingang van het schooljaar 1999/2000 geldt een nieuw programma voor de bovenbouw van het Hoger Algemeen Voortgezet Onderwijs (HAVO) en het Voorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs (VWO). Voor de laatste groep, de leerlingen die geacht worden aan een universiteit te gaan studeren, is de oudheid voorgeschreven stof - gelukkig is er gebroken met de absurde reductie tot de geschiedenis van de laatste vijftig jaar. De klassieke oudheid moet worden behandeld, echter niet op zichzelf, maar in het perspectief van haar betekenis voor de Europese beschaving. Zoals dat gaat in zulke gevallen, na te hebben meegewerkt aan de formulering van de eindtermen, werd ik benaderd door een uitgever: of ik die prachtige doelstellingen maar even in een 'module' van een leergang wilde omzetten.

De module heet 'Het klassieke van de Oudheid. Antieke werkelijkheid en moderne mythe'.⁴ Het thema wordt tegenover de leerlingen zo gemotiveerd: "De Grieks-Romeinse beschaving heet *klassiek*, omdat zij op de een of andere manier voor de Westerse samenleving een voorbeeld is. We spreken Grieks of Latijn als we het over politiek hebben: 'monarchie', 'democratie' en het woord 'politiek' zelf zijn van Griekse herkomst, 'republiek' en 'keizer' komen uit het Latijn. Als iemand stoïcijns is of apathisch, wordt zijn houding met Griekse filosofische termen aangeduid."⁵ Vervolgens wordt gewezen op de voortdurende belangstelling voor het antieke toneel en andere artistieke uitingen. De tekst is gedrukt over een afbeelding van Wall Street met op de voorgrond de Federal Hall. Deze Dorische tempel werd tussen 1834 en 1842 gebouwd op de plaats waar eerder het Newyorkse stadhuis stond, waarvóór in 1776 de onafhankelijkheidsverklaring werd geproclameerd en waar in 1789 George Washington als

⁴ Idzard van Manen e.a., *MeMo. Geschiedenis voor de Tweede Fase. Basisboek VWO*, Malmberg Den Bosch 1999, p. 6-31.

⁵ In mijn 'Hoe klassiek is het Nederlands?', *Kleio* 9 (1979) 25-35, stelde ik vast dat ongeveer 20% van de woordenschat van het actuele Nederlands direct of indirect van Griekse of Latijnse herkomst is.

eerste president werd beëdigd. Telkens weer wordt in de leermodule gewezen op verbanden tussen de eerste moderne democratie en haar antieke voorbeeld. Zo wordt de rede van Lincoln op het slagveld van Gettysburg vergeleken met de lijkrede van Perikles. Maar ook de vaderlandse geschiedenis wordt niet vergeten. De benaming republiek voor de Zeven Verenigde (noordelijke) Nederlanden is ontleend aan Rome: toen de opstandige gewesten na het afzweren van Filips II in 1581 geen vorst bereid vonden om als landsheer op te treden, besloten ze in arren moede dat ze het dan maar zonder monarch moesten doen. Ze waren kennelijk een republiek, net zoals het antieke Rome. Dit historische toeval bracht een hele republikeinse staatsideologie voort, totdat - alweer door een speling van de geschiedenis - Nederland in 1813/15 een monarchie werd, één van de laatste ter wereld zoals de auteur, zelf republikein, niet kon nalaten op te merken.

Het laatste onderdeel van de leereenheid is een dossier met materiaal waarmee de leerlingen zelf een onderzoek moeten doen. Het onderwerp is hetzelfde en toch weer anders: klassiek in de kunst. Vooral aan de hand van beeldbronnen over drie naakte dames - de Gratiën of het Parisoordeel - ervaren de leerlingen het creatieve van het receptieproces. Bouchers mollige rococoschilderij uit 1754 heeft naar vorm en inhoud weinig van doen met het Parisoordeel van de nazistische schilder Ivo Saliger uit 1939, die Paris - in Lederhosen - enkele pronte Arische tantes laat inspecteren.

Het zal de lezers van dit tijdschrift met zijn fascinerende naam⁶ goed doen te vernemen dat maar liefst twee van de drie hoofdstukken uit de leereenheid zijn gewijd aan Griekenland, respectievelijk het klassieke en het hellenistische. In beide hoofdstukken staat een stad centraal, te weten Athene en Alexandrië.

Mensen maken de polis

Athene is de meest 'politieke' van alle poleis. De polis is een primeur in de wereldgeschiedenis omdat zij is geconcipieerd als een gemeenschap van (weerbare, dus vrije) mannen. De opvatting dat de vroege steden van Soemerië een oerdemocratie hadden, moet naar het rijk der fabelen worden verwezen.⁷

⁶ Voordat ik de uitleg op p. 3 aantrof, kon ik de betekenis van *Tetradio* niet thuisbrengen. Eerst dacht ik aan een chemische stof: tetra-dio, toen las ik Tet-radio, maar kon me niet goed voorstellen dat een tijdschrift zich de radio van het Tet-offensief tijdens de Vietnamese oorlog (1968) zou noemen...

⁷ Dit idee is door de Soemerioloog Thorkild Jacobsen geventileerd in twee invloedrijke artikelen: 'Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia', *Journal of Near Eastern Studies* 2 (1943) 159-172 en 'Early Political Development in Mesopotamia,' *Zeitschrift für Assyriologie* 52 (1957) 91-140, beide opgenomen in zijn verzamelde geschriften *Toward the Image of*

Het poliscentrum van Mogens Herman Hansen in Kopenhagen telt binnen zijn definitie van polis niet minder dan 750 gemeenschappen in het antieke Griekenland. Natuurlijk hangt alles af van de omschrijving van het begrip polis, maar als aanduiding van de orde van grootte heeft het cijfer 750 betekenis: er waren honderden kantonnale staatjes die ieder hun eigen tradities en regels hadden. Hellas was een laboratorium van polissystemen, *politeiai*. Die verscheidenheid scherpte het denken over 'wat der polis is', de *politiek*. Telkens wanneer ik als voorzitter van de Vereniging van Classici Nederland de zaak der klassieken bij politici moest bepleiten, wees ik hen erop dat zij zelf een uitvinding van de Grieken waren. Dit retorische argument doet het goed, zeker als er nog de democratie bijgehaald wordt. Waarschijnlijk is het woord *dēmokratia* in de politieke arena ontstaan, misschien wel als een scheldwoord. Het is een drastisch, schokkend woord. Wat de tegenstanders van de gevestigde orde wilden, was toch ongehoord: volksmacht. Als woord is *dēmokratia* duidelijk een bedenkfel. Ook de tegenhanger *aristokratia* lijkt het product van een polemiek: wij de hoeders van de traditie vertegenwoordigen het principe van de bestmacht.

Uit controverse ontstond een rijk politiek jargon, dat getuigt van een besef van de veranderlijkheid en veranderbaarheid van de staatsinrichting. De stap naar het ontwerpen van de ideale staat was van hieruit licht te maken. Plato's ontwerp in de *Politeia* is van het genre het klassieke voorbeeld. Prachtige gedachteconstructies ontstonden, bijvoorbeeld het idee dat bestellen elkaar in een vaste volgorde opvolgen. Het fraaist is deze *anakyklosis politeiōn* door Polybios beschreven (*Historiai* 6,4).

Enkele jaren geleden is het 2500-jarig bestaan van de democratie herdacht, want het was zolang geleden dat Kleisthenes in 508 v.Chr. zijn hervorming van het Atheense bestel doorvoerde. De meesten die ooit het systeem van demen, trittyes en phylen hebben moeten leren, weten zich waarschijnlijk alleen te herinneren dat het knap lastig in elkaar stak. Misschien is dat besef eigenlijk genoeg om Kleisthenes op zijn waarde te schatten: wat hij deed, was inderdaad

Tammuz, ed. W. L. Moran, Harvard University Press, Cambridge MA 1970. Volgens Jacobsen zouden de oorspronkelijke volksvergaderingen van het derde millennium langzamerhand hebben plaats gemaakt voor de vorstelijke autocratie. Dit beeld werd gepopulariseerd door S.N. Kramer, *History Begins at Sumer*, London 1961². In het hoofdstuk 'The First Bicameral Congress' (p.70-79) beweert hij dat de stad Oer omstreeks 3000 een senaat en een volksvergadering had. Pas heel recent is die gevestigde opinie op de korrel genomen door Marc Van De Mieroop. In zijn *The Ancient Mesopotamian City*, Oxford 1997 wijst hij erop dat Jacobsens (en Kramers) bewijs berust op teksten van epen en mythen. Zij zijn echter pas honderden jaren na dato - of liever: de veronderstelde periode - opgetekend. Ze projecteren eigentijdse ideeën of wensvoorstellingen op het verleden. Van De Mieroop zelf neemt een proces van geleidelijke autonomisering van de Mesopotamische stad aan.

zeer bedacht. Het bedenkensel getuigde van rijpheid: de Atheners beseften dat politieke systemen geen gegevenheden waren, maar dat ze onderhevig waren aan menselijk ingrijpen. Het bestel was maakbaar - om een woord uit de jaren zestig te gebruiken.

In de Angelsaksische wereld is het jubileum echt gevierd. De BBC World Service wijdde er een reeks uitzendingen aan, want zeker na de fluwelen revolutie van 1989 is de democratie actueler dan ook. Er is praktisch geen staat meer ter wereld die zich niet democratie noemt. Als ideaal is de volksmacht nog nooit zo universeel geweest.

Ter gelegenheid van tweeënhalf millennium democratie werd in het gebouw van de National Archives in Washington een tentoonstelling gehouden met voorwerpen uit het Atheense Agoramuseum. Niet voor niets is de agora het domein van de Amerikaanse opgravers. Terwijl de Fransen Delphi en de Duitsers Olympia opgroeven, ging de American School of Classical Studies graven op het speelterrein van de antieke democratie. Er is ook een congres gehouden, waarvan de betogen zijn vastgelegd in een kloeke bundel.⁸

Natuurlijk bewijst men de zaak van de klassieken geen dienst als men blijft steken in triomfalisme van het type "Das gab es schon in der Antike". De moderne democratie is onder heel andere omstandigheden ontstaan en haar spelregels zijn ook zeer verschillend van haar antieke prefiguratie. Het gemeenschappelijke principe van de volkssoevereiniteit is in oudheid en moderne tijd heel anders gerealiseerd. In enkele sleutelwoorden laten de fundamentele verschillen zich zo aanduiden:

antiek

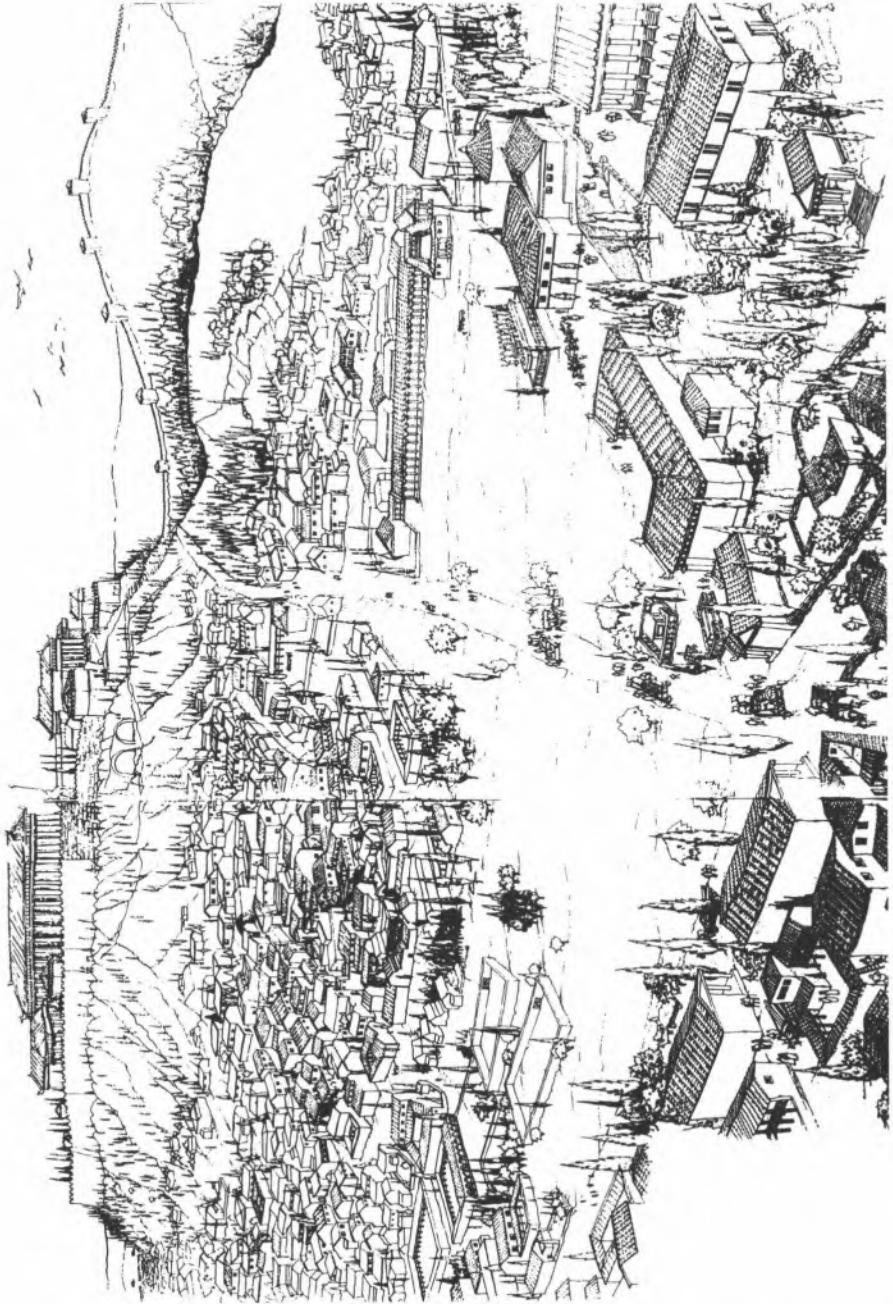
direct
participatie
loting
wantrouwen

modern

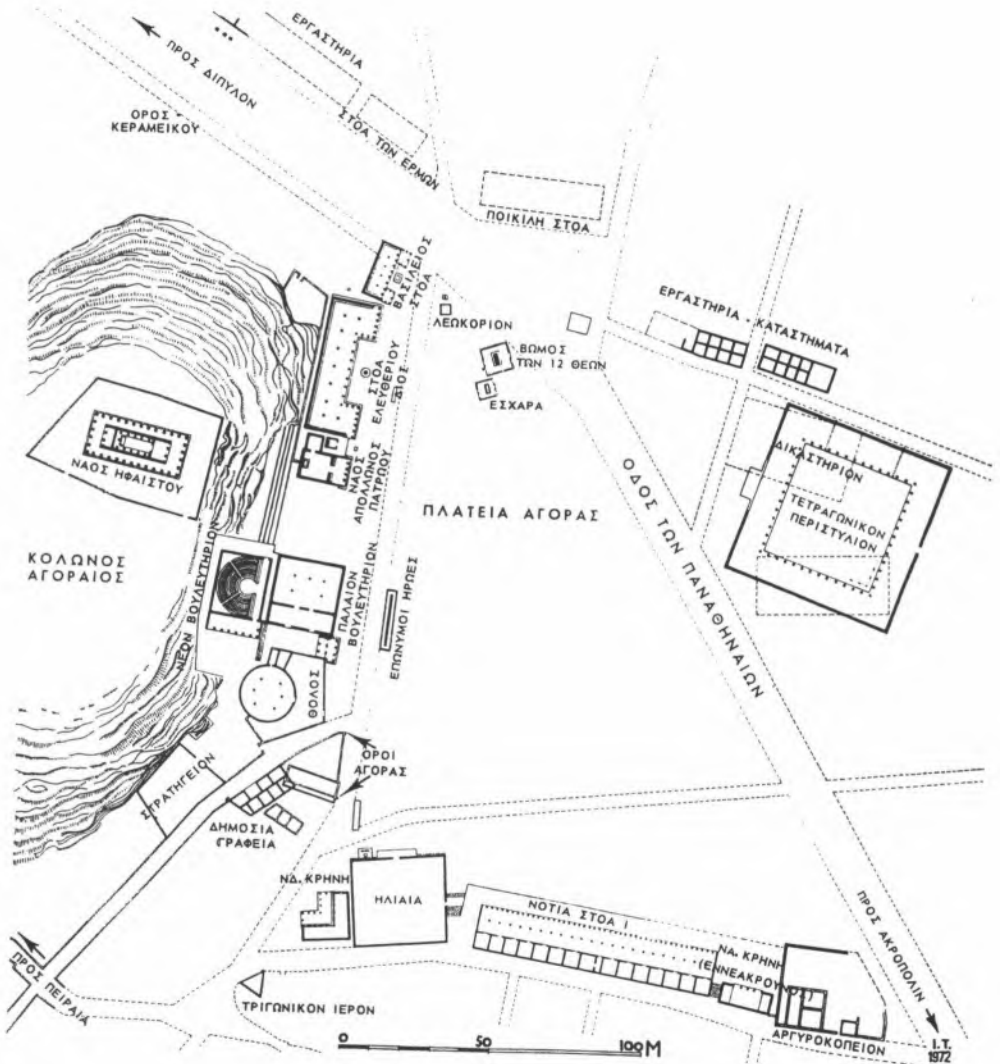
indirect
vertegenwoordiging
verkiezing
vertrouwen (mandaat)

Juist de grote contrasten nodigen uit tot een vruchtbare conversatie. Deze dialoog tussen antieke en moderne democratie laat ik elk jaar spelen op de zomerschool van Euroclassica in Griekenland. Daarheen komen scholieren uit de bovenbouw van het middelbaar onderwijs, die door de leden van Euroclassica, de nationale verenigingen van leraren klassieken geselecteerd worden. Samen ontdekken ze de wortels van Europa in Griekenland. Na de lessen over wording en werking van de Atheense democratie die door mijn Britse collega John

⁸ Ober, Josiah and Charles Hedrick, *DEMOKRATIA. A Conversation on Democracies, Ancient and Modern*, Princeton NJ 1996.

Illustratie 2. Zicht van noord naar zuid op de Atheense akropolis en agora in de klassieke tijd.

Illustratie 3. De plattegrond van de Atheense agora (oriëntatie tegengesteld aan de vogelvluchttekening).

Thorley en mij worden gegeven, laat ik het gezelschap internationale paren vormen. De een is een antieke democraat, de ander een moderne. “Stel je voor dat je elkaar in de onderwereld tegenkomt. Je raakt in een twistgesprek: noem jij dat democratie?” Diverse paren komen naar voren en voeren hun tweegesprek op.

Dit is niet zo maar een didactisch trucje ter verwerking van de leerstof. Jonge mensen dienen te beseffen dat democratie niet vanzelfsprekend is. Het heeft iets heel bijzonders met scholieren uit de nieuwe democratieën van Midden- en Oost-Europa na te denken over een menswaardige inrichting van de publieke ruimte. Nog steeds discussieer ik via de e-post over de realiseerbaarheid van democratie in Rusland met Svetlana Kleiner, die twee jaar geleden als leerling van het Sint-Petersburgse Klassieke Gymnasium deelnam aan de zomerschool. Op deze manier is Hellas een school voor de moderne wereld.

In de discussies met Svetlana en met andere Oost-Europese vrienden wordt mij duidelijk hoe belangrijk de stedelijke communes van de middeleeuwen waren voor het uiteindelijke ontstaan van democratie in het Westen. In Rusland heeft Iwan de Verschrikkelijke de autonomie van Novgorod en Pskov, de enige twee steden met burgerbestuur, in de kiem gesmoord. Vadertje tsaar was niet de herder die zijn onderdanen tot het algemeen welzijn hoedde, maar een herder die zijn schapen bij het scheren nog net niet keelde. De idee van de staat als een *res publica*, een gemenebest, is Rusland vreemd gebleven. De heersers beschouwden het land als koloniaal bezit. De rode tsaren gingen in het gebaande spoor van uitbuiting door. Maar dan kom je in Tallinn, oude Hanze-stad en nu hoofdstad van Estland. Hier komt het wel goed. Dit is een Europese stad. Aan het hoofdplein ligt geen gouverneurspaleis, maar een stadhuis met een toren die de kathedraal naar de kroon steekt. Opeens neuriet er in mij het lied dat we op de lagere school leerden: “Boven Gent rijst ...” De stad als een commune, antiek en middeleeuws, is een goede leerschool van de democratie.

Metropool

Alexander de Grote gaf de Grieken de *Lebensraum* waarvoor pamflettisten als Isokrates gepleit hadden. De verlegging van de horizon laat zich vergelijken met het openleggen van de Nieuwe Wereld in de zestiende eeuw. Honderdduizenden zochten een nieuwe toekomst in de koloniale rijken die in het kielzog van Alexander in het Midden-Oosten ontstonden. De Griekse kolonisten vestigden zich vanzelfsprekend in steden. De bewoonde wereld, de *oikoumenè*, was kosmos van steden. Bestaande steden werden gehelleniseerd. Ze werden uitgerust met alle elementen die de echt Griekse stad uitmaakten: tempels, theater, gymnasium, stadion. Ze werden ook mythisch tot Griekse steden gemaakt: allicht was Herakles op een van zijn tochten ook daar voorbijgeko-

men en had een plaatselijke schone bezwangerd. De nieuw gestichte steden waren helemaal uitstalkasten van Griekse cultuur. Het kwade geweten dat men alleen over het 'lansverworven land' (*doryktètos gè*) heerste krachtens het recht van de veroveraar, moest worden gesust met de zichtbare bewijzen van de culturele superioriteit.

Het toonbeeld van de hellenistische stad was natuurlijk Alexandrië. In alle opzichten was het een stad van een nieuwe orde. Als men de stad naderde, moet men zich gevoeld hebben als iemand die voor het eerst New York bezoekt: de vuurtoren van 120 meter rees als een wolkenkrabber omhoog. Als geplande stad had het een rechthoekig stratenpatroon, het had 'blocks'. Octavianus, die niet gevoelig was gebleken voor de charmes van Kleopatra, had wel in Alexandrië zijn ogen uitgekeken. De indrukken die hij daar opdeed, inspireerden hem van Rome ook zo'n wereldstad te maken. Er is reden aan te nemen dat zijn mausoleum was gemodelleerd naar dat van Alexander de Grote in Alexandrië.

Het was een immigrantenstad. Zeker honderdduizend mannen vestigden zich er; velen namen een vrouw mee. Niet alleen door het aantal inwoners, op het hoogtepunt 500.000, was Alexandrië een wereldstad.⁹ Het was door de etnische verscheidenheid een metropool in de moderne zin van het woord. Naast Grieken waren er grote groepen Syriërs en joden. Rellen tussen de bevolkingsgroepen deden zich regelmatig voor.¹⁰

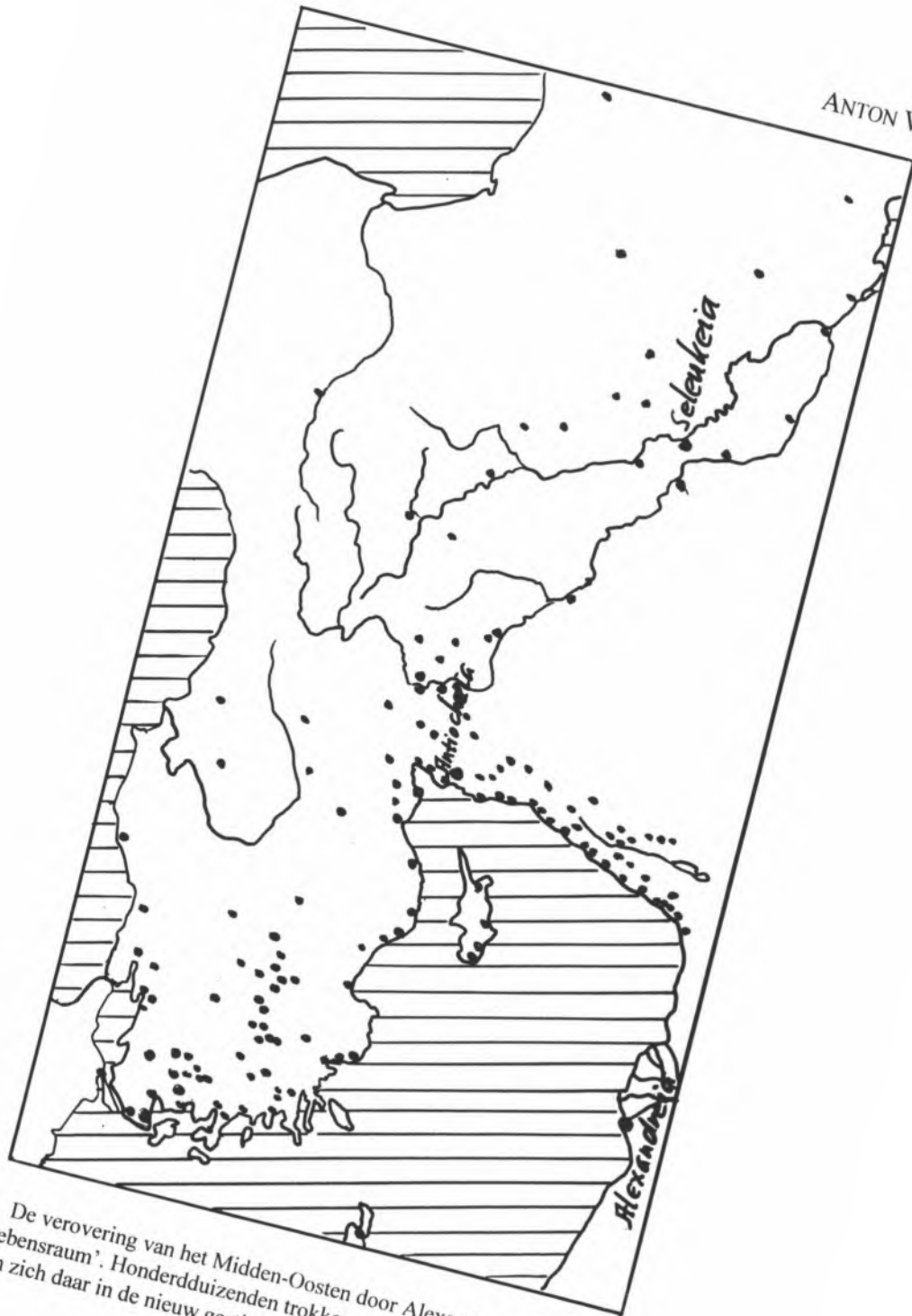
Niet alleen in de ruime betekenis van het woord heerste er in Alexandrië promiscuïteit. Ook in engere zin was het een stad waar mannen en vrouwen makkelijk contacten legden. Hero(n)das verheerlijkt in zijn *Mimen* (1, 26-35) Alexanders stad zo: "In Egypte er is alles wat er elders in de wereld bestaat: rijkdom, gymnasia, macht, vrede, roem, bezienswaardigheden, filosofen, goud, jonge mannen, heiligdommen, een goede koning, het Museum, wijn - al de goede dingen die men maar wil - en vrouwen, meer dan de hemel sterren te bieden heeft en hun uiterlijk als de godinnen die Paris moest beoordelen." Theokritos roept in zijn *Idylle* 15, 1-99 de opwinding op die het Adonisfestival in Alexandrië veroorzaakt. Geen wonder dat een man zijn vrouw op het platteland inruilde voor een stadse joffer.¹¹ Scheiden ging vlot in Alexandrië.¹²

⁹ Pausanias 8, 33 wijdt naar aanleiding van Megalopolis' vergane glorie uit over het spel van *to daimonion*. Dat heeft een einde gemaakt aan de bloei van Mykene, Thebe, Orchomenos en Babylon, maar Alexanders stad in Egypte en die van Seleukos aan de Orontes zijn gisteren gesticht en zijn tot enorme welvaart gekomen, want *Tychè* begunstigt ze.

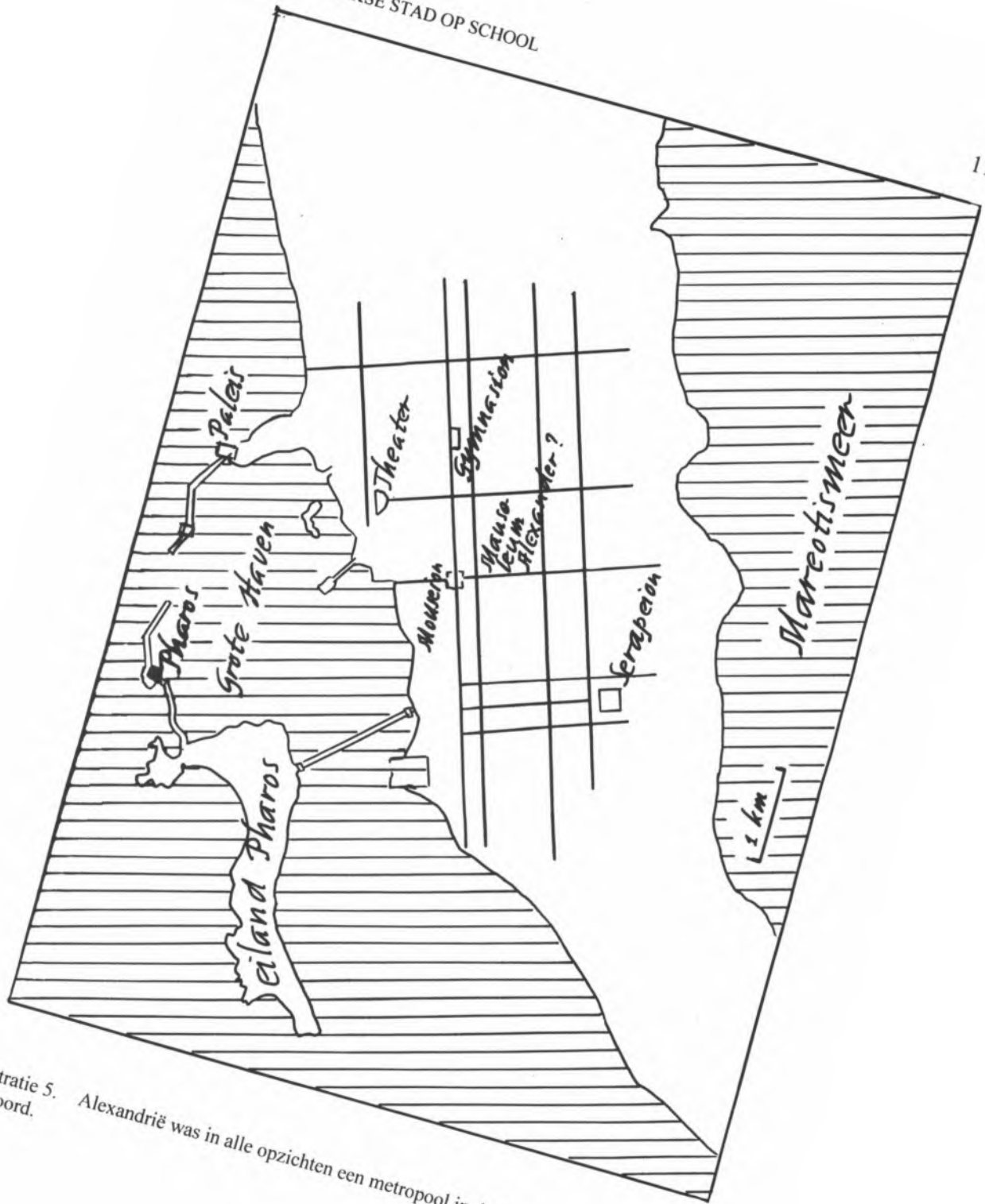
¹⁰ Bijvoorbeeld Polybios 15,27-33 over rellen in 204 v.Chr.

¹¹ *Aegyptische Urkunden aus den Staatlichen Museen zu Berlin (BGU)* VIII,1848 uit 48-46 v.Chr.

¹² *Aegyptische Urkunden aus den Königlichen Museen zu Berlin (BGU)* IV,1103, 27 maart 13 v.Chr.

Illustratie 4. De verovering van het Midden-Oosten door Alexander de Grote verschafte de Grieken 'Lebensraum'. Honderdduizenden trokken naar de Nieuwe Wereld in het oosten en vestigden zich daar in de nieuw gestichte of gehelleniseerde steden.

Illustratie 5. Alexandrië was in alle opzichten een metropool in de moderne zin van het woord.

Ook meisjes trokken naar de grote stad en verloren daar hun onschuld. Zo vertelt Maria de Egyptische, die later heilig werd: “Toen mijn ouders nog leefden en ik nog maar twaalf jaar oud was, zette ik mijn genegenheid voor hen overboord en vertrok naar Alexandrië. Ik schaam me te bekennen dat ik daar direct al mijn maagdelijkheid verloor en mij ongeremd en onverzadigbaar overgaf aan seksuele hartstocht.”¹³ Schandalen over seks en geweld zorgden voor collectieve opwindings. Toen een raadslid een prostituee had vermoord, nam de massa het niet dat hij ongestraft bleef.¹⁴

Trek naar de wereldstad

Er is altijd wat te doen in de grote stad. Daarom droomde iedere jongen ervan Alexandrië te bezoeken. Hoe goed kunnen we ons de woede voorstellen van de kleine Theon die zijn vader een boze brief schrijft. In de aanhef en het slot toont hij zich echter een welopgevoede knaap: “Theon groet zijn vader Theon. Dat heb je fraai voor elkaar. Niet meegenomen heb je me naar de stad. Als je me niet naar Alexandrië meenemen wilt, schrijf ik je nooit meer een brief en ik zeg geen woord tegen je en ik wens je ook geen goede gezondheid meer. Als je naar Alexandrië gaat, neem ik jouw handdruk nooit meer aan en groet je voortaan ook niet. Als je me niet wilt meenemen, gebeurt dat. [...] Ze hebben ons bedrogen op die dag, de twaalfde, toen je de boot nam. Dus laat me komen, ik smeed je. Als je me niet laat komen, eet ik niet meer en drink ook niet. Zo. Ik wens dat het je goed gaat.”¹⁵ Wat zijn de papyri, die ons onder andere deze brief hebben overgeleverd, toch kostelijke bronnen. We weten niet waarom Theon senior naar Alexandrië ging. Wilde hij er gaan werken?

De grote stad biedt altijd veel meer mogelijkheden om geld te verdienen dan het platteland. Om die reden ging ene Hilarion naar Alexandrië. Op 17 juni van het jaar 1 v.Chr. schreef hij een brief aan zijn vrouw Alis, die ook zijn zus was - huwelijken tussen broer en zus waren niet ongewoon in Egypte: “Hilarion aan zijn zus hartelijke groeten. Ook aan mijn meesteres Berous en aan Apollinarion.” Waarschijnlijk is ‘Apollinarisje’ het dochttertje van Hilarion en Alis, dat verderop wordt aangeduid met ‘het kindje’. Hilarion is een zorgzame vader en echtgenoot: “Je moet weten dat we nog steeds in Alexandrië zijn. Maak je geen zorgen als ze allemaal terugkomen en ik in Alexandrië blijf. Ik vraag je dringend goed voor het kindje te zorgen. Meteen als we loon krijgen, stuur ik

¹³ Pseudo-Sophronius, *Het leven van Maria de Egyptische* 18, in de vertaling van Peter W. van der Horst, *De woestijnvaders*, Amsterdam 1998, p. 221.

¹⁴ *Aegyptische Urkunden aus den Königlichen Museen zu Berlin (BGU)* IV, 1024, eind vierde eeuw n.Chr.

¹⁵ *Papyri Oxyrrhynchi* 1,119 uit de tweede/derde eeuw n. Chr.

het naar je toe.” En dan komt de passage die vooral binnen de hartelijke context schokkend is: “Als je bijgeval bevalt, als het mannelijk is, laat het leven. Als het vrouwelijk is, doe het dan weg.”¹⁶ Hier hebben we een concreet bewijs van ‘postnatale geboorteregeling’: nog een meisje was te begroetelijk voor huize Hilarion, want dochters betekenden verlies van familievermogen, ze moesten namelijk een bruidsschat meekrijgen. Zo vertelt Artemidoros dat in je droom een baby krijgen, en dan vooral een meisje, onheilspellend was. Kinderen betekenden zorgen.¹⁷

Het is niet moeilijk leerlingen in Alexandrië de wereldstad te laten herkennen. Twee aspecten hebben we in ons schoolboek eruit gelicht, Alexandrië als centrum van wetenschap en het verlangen naar de natuur, dat typisch is voor de bewoner van de grote stad.

De eerste academie van wetenschappen

Als heersers over een koloniaal rijk maakten de Ptolemeeën hun hoofdstad tot een economisch en cultureel centrum. Zij zorgden ervoor dat Alexandrië de grootste bibliotheek ter wereld kreeg, waarin honderdduizenden boekrollen werden bewaard. Deze boekencollectie was een onderdeel van het Muzenheiligtom, het *Mouseion*. In dit ‘museum’ waren geleerden werkzaam die door de koning uit de hele *oikoumenè* werden aangetrokken, een ‘brain drain’ uit prestige-overwegingen. Zij waren vrijgesteld om zich aan wetenschappelijk onderzoek op vele gebieden te wijden.

De *filologi* (taal-lievenden) bestudeerden de klassieke teksten. Zo vergeleken zij vele handschriften om de juiste lezing van oude teksten vast te stellen, bijvoorbeeld van Homeros.

De wis- en natuurkundigen bedreven vooral theoretische wetenschap, maar toch leidde hun werk tot enkele praktische toepassingen: Archimedes ontdekte niet alleen de naar hem genoemde wet, maar ontwikkelde ook een doelmatig werktuig om water uit de Nijl op een hoger niveau te brengen, de zogeheten schroef van Archimedes.

De astronomen waren ervan overtuigd dat de aarde een bol was. Eratosthenes (276-194) combineerde theorie en praktisch onderzoek om de aardomtrek te berekenen. Hij redeneerde als volgt: de zon staat op zo’n grote afstand dat haar stralen praktisch evenwijdig invallen op de aarde. Op een bepaalde datum valt midden op de dag een zonnestraal op de bodem van een put in Syene, een stad in Zuid-Egypte (de zon staat daar dus in het zenit). De zonnestraal

¹⁶ *Papyri Oxyrrhynchi* 4,744.

¹⁷ *Oneirokritika* 1,15.

die op hetzelfde moment in Alexandrië wordt waargenomen, heeft een afwijking van 7,2 graden uit het lood. Als we nu lijnen trekken, zijn de zonnestrallen die in Alexandrië en Syene aankomen, twee evenwijdige lijnen. De lijn van het zenit in Alexandrië naar het middelpunt der aarde, snijdt die twee parallellen onder een hoek van 7,2 graden. Het cirkelsegment dat de afstand Alexandrië-Syene vertegenwoordigt, is dus 7,2 graden, $1/50$ van een hele cirkel. Nu was het zaak om de lengte van het cirkelsegment te berekenen, want dan is de hele aardomtrek uit te rekenen. Voor deze opgave schrok Eratosthenes niet terug. Misschien heeft hij de omwentelingen van het wiel van de wagen geteld waarmee hij de afstand tussen beide plaatsen aflegde. Naar alle waarschijnlijkheid echter heeft hij daarvoor een *hodometer*, een wegmeter gebruikt, een mechanische afstandmeter, te vergelijken met de ouderwetse afstandmeters op de fiets. Het resultaat was 5000 stadia, stadionlengtes. De afstand van een renbaan zat rond de 180 meter, dus $1/50$ van de aardomtrek was 900 kilometer. De einduitkomst voor de hele aardomtrek is verbluffend goed: 45.000 kilometer.

ARCHIMEDES

2. De schroef van Archimedes.

OXO Tomatensoep is een lekkernij voor iedereen.

Fancy the Nine

OXO

OXO-CHROMO

Illustratie 6. Ook Archimedes verbleef een tijd in Alexandrië. Hij zou daar de naar hem genoemde schroef hebben uitgedacht. De Oxo-chromo's waarvan de afbeelding er een is, hebben de auteur al als schooljongen met de oudheid vertrouwd gemaakt.

Het verst gingen de medici in het gerichte onderzoek. Zij waren niet tevreden met de oude leer van Hippokrates, die alle ziektes toeschreef aan verstoringen van het evenwicht tussen de vier lichaamsvochten, bloed, slijm, gele en zwarte gal. Het bevredigde hen bijvoorbeeld niet om zwartgalligheid (*melancholia*) te genezen door het voorschrijven van een leefwijze, een 'dieet' (*diata*). De artsen van het Mouseion wilden weten hoe het lichaam van binnen werkte. Zij konden profiteren van de inheemse ervaringen met het mummificeren, waarbij ingewanden en hersenen uit het lichaam werden gehaald. Maar het openen van lijken was hun niet genoeg: als de levensgeest geweken was, was het lichaam in de antieke overtuiging heel anders dan het levende. De koning kwam aan hun wetenschappelijke ambitie tegemoet door ter dood veroordeelde misdadigers ter beschikking te stellen om vivisectie op te verrichten. De resultaten van hun onderzoek zijn deel gaan uitmaken van een omvangrijke medische literatuur, die langs diverse wegen in de late middeleeuwen Europa heeft bereikt en toen heeft bijgedragen aan de vernieuwing van de geneeskunde.

Weg uit de stad

Soms wordt de drukte de stedeling te druk. Is de plattelander er eigenlijk niet beter aan toe? Zijn leven is veel kalmer en evenwichtiger. Af en toe moet de stedeling uit zijn benauwende bestaan breken. Hij gaat terug naar het land waar het leven goed is. Voor een tijdje gaat hij eenvoudig en dicht bij de natuur leven, in een tent, een caravan of een landarbeidershuisje. Na een paar weken wordt hij ongedurig: hij verlangt terug naar de stad. Nu kan hij er wel weer een tijdje tegen.

Het heimwee naar de natuur is niet iets van deze tijd. Vanaf het moment dat er grote steden bestonden, is dat verlangen er geweest. Ook in dit opzicht was Alexandrië de eerste echte metropool. Kunstenaars gaven uiting aan dat gevoel. In literatuur en beeldende kunst verheerlijkten zij het bestaan van de simpelste plattelanders, de herders. Er ontstond een herdersliteratuur. In de *pastorale* gedichten en romans verplaatste de verwende stedeling zich in het eenvoudige leven van herders en herderinnetjes. Hun levensritme wordt bepaald door de seizoenen. Zij hebben geen ingewikkelde relatieproblemen, maar beleven de liefde in natuurlijke eenvoud. Omdat teksten van Theokritos, de stichter van het pastorale genre, toelichting vereisen, hebben we een fragment uit *Daphnis en Chloë* in ons schoolboek opgenomen:

Toen ze de volgende dag weer op de weide kwamen, ging Daphnis zoals altijd onder de eik op zijn herdersfluit zitten spelen. Tegelijk hield hij de geiten in het oog die om hem heen lagen alsof ze naar zijn melodieën luisterden. Chloë zat in de buurt en hield toezicht op de kudde schapen, maar meestal keek ze naar Daphnis. Weer vond ze hem knap nu, terwijl hij zat te spelen, en deze keer dacht ze dat de muziek de oorzaak was

van zijn schoonheid. Daarom pakte ze toen hij klaar was, de fluit om ook mooi te worden. Ze vroeg hem weer een bad te nemen. Terwijl hij dat deed, keek zij toe en raakte hem aan. Voor ze naar huis ging, zei ze dat ze hem knap vond. Dit compliment was het begin van de verliefdheid. Wat ze ondervond, besepte het jonge meisje niet. Ze was nu eenmaal op het platteland opgegroeid en had nog nooit iemand het woord verliefdheid horen gebruiken. Somberheid overviel haar, ze had geen macht meer over haar ogen en als ze sprak was het Daphnis hier en Daphnis daar. Eten kon haar niet meer schelen, 's nachts lag zij wakker, haar kudde verwaarloosde zij. Nu eens lachte, dan weer hilde zij. Het ene moment sliep ze, het volgende sprong ze op. Haar gezicht was bleek en het volgende ogenblik vuurrood. Zelfs een koe die door een horzel is gestoken, gaat niet zo tekeer. Soms als ze alleen was kwamen deze gedachten bij haar op: 'Ik ben ziek, maar ik weet niet welke ziekte ik heb. Ik heb pijn en ik heb geen wond. Ik treur en toch is niet een van de schapen doodgegaan.'¹⁸

Pastorale kunst is sinds het hellenisme deel van het klassieke erfgoed. Romeinen putten eruit en als de wedergeboorte, de renaissance, van de klassieken in West-Europa plaatsvindt (vanaf de vijftiende eeuw), ontstaat er opnieuw een herderskunst, in woord en beeld.

Natuurlijk laat de pastorale traditie zich goed in afbeeldingen uitdrukken. De uitgever heeft deze mogelijkheid aangegrepen om fraaie illustraties op te nemen. Het moderne, peperdure schoolboek moet er nu eenmaal fraai uitzien. Maar hopelijk is het aantrekkelijke uiterlijk een adequate verpakking van de boodschap die dit schoolboek uitdraagt, en die mijn didactische credo vormt: de antieke stad moet in het onderwijs.

Anton VAN HOOFF

¹⁸ Longos, *Daphnis en Chloë* 1,13.